

੧੯੮ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਛਤਹਿ॥
ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੋ ਆਏ। ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪਠਾਏ।

ਸਪਤਾਹਿਕ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ

Weekly **Khalsa Samachar**

www.bvsss.org

Rs. 5/-

ਸੰਸਥਾਪਕ:

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ISSN 2583-7001 (P)

Founded by

Bhai Sahib Vir Singh in 1899

Issue 32, 8-14 June, 2023, Vol. 33

Subscription in INR : India Yearly 250/-, Life 2500/- | Abroad Yearly 2500/-, Life 25000/-
ਅੰਕ ੩੨, ਦੱਸਨ ਮੁਨ੍ਤ ੨੦੨੩, ਸਿਲਦਾ ੩੩ | ੨੫-੩੧ ਜੇਠ ੨੦੮੦, ਨਾਨਕਸਾਹੀ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਨਾਮ ਸਜਣ ਦਾ ਜੀਭ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਜਾ ਸੱਜਣ ਉਠ ਤੁਰਿਆ
ਮੱਲ ਲਏ ਦੋ ਨੈਣ ਧਯਾਨ ਨੇ, ਸਬਕ ਰੜਾ ਦਾ ਢੁਰਿਆ
ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਹਥ ਸੌਂਪ ਅਸਾਨੂੰ, ਜੇ ਸੱਜਨ! ਤੂੰ ਰਾਜੀ,
ਯਾਦ ਤੁਸਾਡੀ ਛੁਟੇ ਨ ਸਾਥੋਂ, ਪਯਾਰ ਰਹੇ ਲੂੰ ਪੁੜਿਆ।

ਅੰਦਰ.....

- ਸੰਪਾਦਕੀ
- ਕਾਲ-ਪਸਾਰੇ ਤੋਂ ਕਾਲ ਫਤੇ
- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀ
- Bhai Vir Singh-The Environmentalist
- 150 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੀਵਿਤ ਸ਼ਕਤੀਅਤ
- ਕਾਵਿ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ
- ਸਰਗਰਮੀਆਂ
- ਝਲਕੀਆਂ (ਦਸੰਬਰ 2022 - ਮਈ 2023)

3
4
5
7
9
10
11
12

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

❖ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ

[ਜਿ] ਸ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਚੁੱਡੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਕ ਐਸੀ ਹਸਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ, ਅਸਲ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਹੰਕਾਰ ਵਿਚਰਕੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮਨ ਜਗਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੋਇਆ ਮਨੁ ਜਾਗਾਈ’। ਜੋ ਕੁਛ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਜਾਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਿਸਮ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਖੁਲ੍ਹ ਪਈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਭੰਬੀਰੀ’ ਹੈ। ਉਥੇ ਲਫੜ ਹਨ:

“ਮੈਂ ਸੁੰਡੀ ਸਾਂ ਭੰਵੇ ਰੁਲਦੀ ਕੀਝਿਓਂ ਵੱਧ ਨਿਕਾਰੀ,
ਮੈਂਨੂੰ ਗਯਾਤ ਫੁਰੀ: ਹਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਜੋਤਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਰੀ।
ਏਸ ਖੁਸ਼ੀ ਬੋਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਮੁੜੀ ਹੋਸ਼ ਕੀ ਵੇਖਾਂ?
ਨਿਕਲ ਪਏ ਪਰ ਮੀਨਾਕਾਰੀ, ਵਾਸ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਵਾੜੀ।”

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੱਤਾ ਮਨ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਧੂਰੋਂ ਲੈਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਰੂਪਵਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਾਣੀ, ਉਹ ਡਰਾਮਾ, ਉਹ ਨਾਟਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੱਥ ਵਸਤੂ ਦੁਖ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Tragedies (ਦੁਖਾਂਤ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟ੍ਰੈਸੇਡੀ-ਇਕ ਦੁਖਾਂਤ ਕਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ Tragedies (ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਾਣੀਆਂ) ਦਾ ਨਚੋੜ ਕੀ ਹੈ? ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਇਹ ਹਨ:

Each new morn, new widows howl, new orphans cry,
new sorrows strike heaven on the face ‘ਹਰ ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ
ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਧਵਾ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਜ਼ਾ ਯਤੀਮ
ਆਪਣਾ ਵਿਰਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਗਮ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਹਰ
ਸਵੇਰ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਲੋਂ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ।’ ਹਰ ਸਵੇਰ ਏਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਇਹ
ਫਿਰਕਾ ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੈ, ਡਾਢਾ ਨਿਚੋੜਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ
ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਇਹ Tragedies ਹੀ ਸਾਹਿਤ
ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਸਿਰਾ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਚੀਜ਼
ਹੈ, ਇਹ ਜਿਥੇ Tragedy ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਓਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਇਕ ਵਿਧਵਾ (Widow) ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ (howl) ਤੋਂ ਆਰੰਭ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ, New Widow (ਨਵੀਂ ਵਿਧਵਾ) ਦੇ New howl (ਨਵੇਂ
ਵਿਰਲਾਪ) ਤੋਂ, ਖਤਮ ਕਿਥੇ ਜਾਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮੁਕਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰਮੁਖ ਕਰਦੀ ਕਾਰ ਭਾਗ ਸੁਲੱਖਣੀ।

ਇਹ ਹੈ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ। ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੈ,
ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜਾਕੇ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਦੁਖ ਦੀ
ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਰਾਣੇ ਦੀ ਕਥਾ ਸ਼ੁਰੂ
ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

2.

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਕੀਮ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਖ ਕੌਮ ਸਾਰੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਹ ਵਕਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਖਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਰੱਝਤ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰੰਡੀ ਪੰਜਾਬਣ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਵੈਣ ਦੀ ਧੁਖਧੁਖੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਠੰਢੇ ਸਾਹ ਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਹਿਮਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਬੁਤਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਇਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਨ। ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਸਥਲ ਪੂਜਾ ਵਲ ਰੁਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਚਲਾ ਜਾਏ, ਬੁਤਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ, ਨਵੇਂ ਮੁਜਾਵਰ, ਨਵੀਂ ਪੂਜਾ ਦੀ ਗੀਤਾ। ਕੌਮ ਨੂੰ ਬੁਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ’ਚੋ

ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਿਚ ਨਿਮਗਨ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ, ਇਹ ਸੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਨਾ, ਜੋ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਰੂਪਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਬੁਤ ਦੇ ਖ਼ਬਤ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ:

ਗੁਰਮੁਖ ਕਰਦੀ ਕਾਰ ਭਾਗ ਸੁਲੱਖਣੀ।

‘ਕਾਰ’ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਕੀ ਹਨ? ‘ਕਰ’ ਹੱਥ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਉਹ ਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰੂਪਯਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਚਲੋ ਭਈ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਦਾ ਓਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਦਾ ਪੱਥਰ ਲਗ ਜਾਏ। ਇਹ ਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਰੂਪਏ ਨਾਲ ‘ਸੇਵਾ’ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ‘ਕਾਰ ਸੇਵਾ’ ਨਹੀਂ। ‘ਕਾਰ ਸੇਵਾ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਗਾਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਫਲ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਲੁਡਾਮੀ ਵਾਕੁਣ ਬੁਤ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀਆਂ ਦੁਖਾਂਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਕਰ Each new morn, new widows howl ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਗੱਲ ਅਟਕ ਜਾਏ। ਇਹ ਹੈ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਦੇਸ਼।

3.

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਪਣੇ ਨਿਜ ਧਾਮ ਚਲੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਲਰਜ਼ੇ ਦੇ ਵਤਨ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਾਲ ਇਕ ਜਲਾਵਤਨ ਵਾਕੁਣ ਰਹੀ। ਉਹ ਇਕ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇ ਗਈ, ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ, ਇਕ ਚਮਕ, ਇਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੱਗ ਨੂਰਾਨੀ ਹੋ ਗਿਆ:

ਬੱਦਲ ਬੇਮਲੂਮ ਉਠ ਨੀਵਿਓਂ ਜਾ ਚੜਿਆ ਅਸਮਾਨੀ,
ਪਰ ਕਾਲਾ ਬੇਲਾ ਨਾ ਸਕਦਾ ਕਰ ਅਪਨੀ ਅਗੁਵਾਨੀ।
ਛਿਪੀ ਦਾਮਨੀ ਉਸ ਅਜਾਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਲਿਸ਼ਕ ਇਕ ਮਾਰੇ,
ਨੂਰ ਝਮੱਕਾ ਪਵੇ ਅੱਡਲਵਾਂ; ਜੱਗ ਹੁੰਦਾ ਨੂਰਾਨੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਇਕ ਅੱਖ ਮੱਟਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਛੁਹ ‘ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦੈਵੀ ਅਨੰਦ ਛੋੜ ਗਈ।

ਹੁਸਨ ਦਾ, ਇਕ ਐਸਾ ਨੈਣ ਝਮੱਕਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਛੂਮਦਾ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਦੇ ਨੈਣ ਝਮੱਕੇ ਦਾ ਅਸਰ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਵਾਲ ਵਿਚ ਅਰਸ਼ ਲਰਜ਼ੇ ਹਨ:

ਨੈਣ ਝਮੱਕਾ ਦੇਖ ਹੁਸਨ ਦਾ ਅਰਸ਼ ਲਰਜ਼ੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ।

- ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ

ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਮਰਪਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਆ ਪੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਿਲਨ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਖੜੋਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਪੇਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਕਾਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਇਸ ਹੋਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸਦਾ ਕਿ ਢੁੰਘਾ ਅਸਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਇਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਈਸਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਤ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਪੁਨਰੁਥਾਨ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦੈ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਜੋਗ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਅਗਾਂਹ ਚਲ ਇਸੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਕੌਮੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਪੇਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਣੀ ਤੇ ਕਰਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਬਾਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਹਿਤ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਚ ਦਰਜ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਇਸ ਉਮਰ 'ਚ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰਸੁਖੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਖੱਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਨੇ ਘਰੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਚ ਹੋਰ ਪ੍ਰਹੁੱਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਦ ਕੁਝ ਜੁਆਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਹੀ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਦਸ਼ਾ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਸਨ। ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਤੇ ਲਾਇਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੇ ਅਵਸਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਸੋਚ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਵੱਡੇਰੇ ਕੌਮੀ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਖੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਖਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਰੋਧ ਸਨ ਪਰ ਫੈਸਲਾ

ਅਟੰਕ ਸੀ। ਇਕ ਸੂਰਮੇਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕਲਮ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹਾ ਬਿਗੁਲ ਬਜਾਇਆ ਜਿਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅੱਜ ਤਕ ਗੁੰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਲਗਤਾਰੀ ਉਦਮ ਦਾ ਫਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲਾਂਤਰ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਰ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦਮ ਸਦਕਾ ਤਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਖਿਓਂ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬੌਣਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਆਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਆਮਦ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਮਿਆਰ ਤੇ ਭੰਡਾਰ 'ਚ ਚਹੁੰਥੀ ਇਜ਼ਾਫਾ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਂਮੁਖਤਾ ਸਹਿਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਮੋਲਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਈ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਖੇ ਛਾਪਵਾਇਆ। ਸੰਪਾਦਨਾਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ, ਚਿੱਠੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ ਸਨ।

ਤੜਕਸਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇਲਾਹੀ ਗੁੰਜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਆਪਦਾ ਦਿਨ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਦੱਡਰ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 10 ਵਜੇ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਸਤ ਵਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸਿਰਜਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਇਕਠਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਸ਼ੁਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਕੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਲਈ ਆਪ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਅਤੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਠਨ 'ਚ ਆਪਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਸ਼ਠਾਸਹਿਤ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ 'ਚ ਮਸ਼ਹੂਲ ਰਹੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਘਰੋਗੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਬਾਧਕ ਨਹੀਂ ਬਣੀਆਂ। ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਂਗਵੀ ਗੱਡੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਦੁਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਖੇਤਰ 'ਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਆਪ 10 ਜੂਨ 1957 ਨੂੰ ਅਲੱਖ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਪਲਾਇਣ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ 66ਵੇਂ ਸਚਖੰਡ ਪਿਆਨਾ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਆਪਦੀ ਕਰਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਤ ਸ਼ਤ ਨਮਨ ਹੈ। ♦ ♦ ♦

ਕਾਲ-ਪਸਾਰੇ ਤੋਂ ਕਾਲ ਫਤੇ

(ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

❖ ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਹਿਤਾ

ਬੁ ਪੀ ਮੰਡਲੇ' ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਵਿਚਾਰ ਰਸਦਾਇਕ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।

ਕਾਲਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਥੋੜਚਿਰੀ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। 'ਹਮ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਇਕਦਮੀ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦਮ' ਜਾਂ ਸਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸਾਹ ਨੇ ਆਉਣਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਾਦਰ ਹੀ ਜਾਣਦੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰੱਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਢੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਖ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲ-ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੇਤੰਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਜੋਈਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਅੱਜ' ਤੇ 'ਹੁਣ' ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਹਿਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜੋ ਰਸ-ਮਾਨਣ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ 'ਕਲ' ਤੱਕ 'ਮੁਲਤਵੀ' ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਰਮ-ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਦੁਰਲੱਭ ਦੇਹੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਹਰਦਮ ਪੀ ਤੇ ਖੀਵਾ ਹੋ ਰਹੁ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ:

ਹਰਦਮ ਪੀ ਤੇ ਖੀਵਾ ਹੋ ਰਹੁ
ਇਹ ਮਸਤੀ ਨਾ ਉਤਰੇ,
ਕਲ ਨੂੰ ਖਬਰੇ ਕਾਲ ਆਇਕੇ
ਦੇਵੇ ਖਾਕ ਰਲਾਈ। (ਡੇਲ ਤੁਪਕੇ)

ਅੱਜ ਹੀ ਅਹਿਮ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਹੁਣ'। ਕਲ ਤਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਖਾਕ ਵਿੱਚ ਰਲਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ 'ਚੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਅਰਜੋਈ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ:-

'ਸ਼ਾਲਾ! ਕਦੇ ਵਿਛੋੜ ਨ ਸਾਨੂੰ
ਨਿਤ ਨਿਤ ਇਹ ਅਰਜੋਈ'

ਇਸ ਕਾਲਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ 'ਚੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਮਾਂ' ਕਲਮਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਕਿ 'ਠਹਿਰਨ ਜਾਚ' ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਲੰਘਿਆ ਮੁੜਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਣ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਹੋ! ਅਜੇ ਸੰਭਾਲ ਇਸ 'ਸਮੇਂ' ਨੂੰ
ਕਰ ਸਫਲ ਉਡੰਦਾ ਜਾਂਵਦਾ। (ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ)

ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭਕ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਤ੍ਰੈ ਕਾਲ 'ਚੋਂ 'ਹੁਣ' ਦੇ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਹੈ 'ਕਾਲ ਅਕਾਲ ਸਦਾ ਤੂਹੀਂ' ਦੀ ਧੁਨ ਦੇ ਉਚਾਰ ਲਈ ਕਾਲ-ਚੇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਉੱਚੀ ਹੁਣ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਨਿੱਕੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਤੜਪ, ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਹਿਮ, ਹੁਣ-ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ-ਸੋਚ ਦਾ ਸਤਾਉਣਾ; ਇਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ, ਸਹਿਮ-ਪਲਾਂ ਤੇ ਸੋਚ ਦੇ ਛਿਣਾਂ 'ਚੋਂ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਤਿਆ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, 'ਭਲਕ' ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, 'ਅੱਜ' ਫਿਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ:

ਹੋ! ਸੰਭਲ ਸੰਭਾਲ ਇਸ ਅੱਜ ਨੂੰ
ਇਹ ਬੀਤੇ 'ਮਹਾਂ-ਰਸ' ਪੀਂਦਿਆਂ,
'ਹਰਿ-ਰਸ' ਵਿੱਚ ਮੱਤੇ ਖੀਵਿਆਂ
'ਹਰਿ-ਰੰਗ' 'ਹਰ ਕੀਰਤ' ਚਉਂਦਿਆਂ। (ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ)

ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ 'ਉਡੀਕ' ਵਿੱਚ ਬੀਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ 'ਵਸਲੋਂ ਉਰੇ ਮੁਕਾਮ ਨਾ ਕੋਈ' ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਬੱਡਦਾ ਹੈ। 'ਲੋਚੇ ਪਹਿਰ' ਸੰਝ, ਰਾਤ ਤੇ ਬੱਗਾ ਦੇਹੁ ਭਾਵ ਚੜੇ ਦਿਨ ਤੇ ਢੋਲੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਕਾਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਕ ਤੇ ਹੈ। ਦਿਨ ਰੈਣ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਭਾਲ ਹੈ।

ਇਉਂ ਕਾਲਗਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਕਾਲ-ਪਸਾਰੇ ਤੋਂ ਕਾਲ ਫਤੇ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਖਦ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਹੈ ਜੇ ਤ੍ਰੈ ਕਾਲ ਸੋਝੀ ਉਪਰੰਤ 'ਹੁਣ ਨੁਕਤੇ' ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ। ਫਿਰ ਹਰ ਪੱਲ ਅਨੰਦਿਤ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਛਿਣ ਸਫਲਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਭਟਕਣਾ ਖਤਮ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦਿਆਂ ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਛੱਤਹਿ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਬੀ ਟਿਕ 'ਹੁਣ ਨੁਕਤੇ' ਉਤੇ
'ਹੁਣ' ਵਿੱਚ ਜੀ, ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ,
'ਹੁਣ' ਵਿੱਚ ਜੀਂਦਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਂਦਜਾਂ
ਕਾਲ ਫਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਈ। (ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ)

ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਫਲ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ।

- 9888084503

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀ

❖ ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ*

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਇਲਾਕਿਆਂ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੁਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਕ ਹੋਰ ਗਲ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਲੱਭੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਪੱਤ੍ਰ ਬਿਵਹਾਰ ਕਰਕੇ ਬੀ ਆਪਣੇ ਮਸਾਲੇ ਲਈ ਖੋਜਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਯ ਢੁੰਡਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਹੱਥ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਜੀ ਵਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਯਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢਿਆ ਹੋਯਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ।” ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ।
2. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਨਾ।
3. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
4. ਚਾਰ ਧੂਇਆਂ (ਯੂਣਿਆਂ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਣਾ।
5. ਅੰਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਮੰਗਵਾਉਣਾ।
6. 22 ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਛੇਟੁਕੜੇ ਹੋਣਾ।
7. ਇਕ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਡੁੱਬਣਾ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਦੀਰਘ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹਿਤਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਭੁਲੇਖੇ ਜਦੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਤਾਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੋਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਸਰੋਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਸਹੀ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁਤਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜਿਹੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਇਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਲੋ-ਦਾਅਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੀ ਚਿੱਠੀ ਮੈਜ਼ੂਦ ਸੀ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 22 ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਿਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਗੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸਾਖ 22 ਦੇ ਮਹੌਰੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ। ਝੰਡੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਮਤ 1898 ਵਿਚ ਡਿੱਗਾ ਹੈਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵਿਸਾਖ 1898 ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅੱਪੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਾਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਆਏ (ਗਜ਼ 1 ਅੰਸੂ ਵੱਡੇ ਅੰਕ 44) ਉਦਾਸੀ ਧੂਇਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਅਜੇ ਕਿਉਂ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਆਪ ਧੂਇਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤਾਂ ਦੇ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸੋ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਅਜੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਅੱਪੜੇ ਹਨ। ਗੁ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਪਰਲੇ ਪਤੇ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾਂ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਚਹੂ ਧੂਇਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਖਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੈਜ਼ੂਦ ਸੀ।

ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਸੁਧਾਈਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਇਸ ਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਾ ਸਕਣ। ਦੂਜੀ ਗਲ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਪੱਤ੍ਰ ਬਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਭੀ ਮਸਾਲਾ ਲਭਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਦੇ 189-90 ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਛੁੱਬਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ 1843 ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1927 ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲਗ-ਪਗ 9-10 ਸਾਲ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਉਪਰੰਤ 1935 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਿਆ। ਲਗ-ਪਗ 20 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੜਗ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਚਿੱਠੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਜ਼ਿਲਦ 1, ਪੰਨਾ 171 (ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਨਾ 189) ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਤੀ ਖਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਪੂਰਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਥਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਅਲਕਾਬ ਆਦਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਖਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਜੀ ਕਿੱਡੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਛੰਦ ਬੱਧ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਸਰ ਦਾ ਨਮਨਾ ਭੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਖਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਹਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਖੜਗ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਚਾਰ ਪੂੰਇਆਂ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਝੰਡੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣਾ, ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਛੁੱਬ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਮੰਗਾਉਣਾ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਹ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਛੱਪੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਮਾਲਸਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ, ਝੱਖੜ ਨਾਲ ਛੇ ਟੋਟੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਤਰੀਕ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ਸਹੀ ਹੈ। ਬੇੜੀ ਛੁੱਬਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ

ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਛੁੱਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੇਤ੍ਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜੋਗ-ਤਪ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਅਨੰਦ, ਖੁਸ਼ੀ, ਬੇੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਚੌਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਤਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਖੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਫਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਧ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰੂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਇਸ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਮੂਹ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਉਥੋਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

* ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

Bhai Vir Singh- The Environmentalist

❖ Dr. Stuti Malhotra*

Bhai Vir Singh, the prominent Sikh writer and poet, deeply appreciated nature and emphasised the importance of ecological balance and conservation. While Bhai Vir Singh's writings primarily focused on Sikh spirituality and literature, he did touch upon ecological themes and the need for humans to live in harmony with nature. He recognised that nature is a divine creation and believed in the interconnectedness of all living beings. He emphasised the concept of "*Ik Onkar*," the fundamental principle of Sikhism that signifies the oneness of the divine and the universe. This belief led him to advocate for a responsible and sustainable relationship with the environment.

Through his poetry and writings, Bhai Vir Singh expressed the beauty and wonder of nature, highlighting its significance in spiritual contemplation and connecting with the divine. He viewed nature as a source of inspiration and encouraged individuals to appreciate and protect the natural world. He underscored the importance of preserving and conserving natural resources for future generations. He recognized that humans are responsible for being caretakers of the Earth and emphasised the need to practice environmental stewardship. His overall teachings and love for nature conveyed a message of respect and reverence for the environment. His works inspire individuals to develop a deeper connection with nature and promote ecological awareness and conservation.

Bhai Vir Singh, the revered Sikh writer and poet, contributed significantly to raising awareness about environmental conservation and promoting a harmonious relationship with nature. Although his primary focus was on Sikh spirituality and literature, he highlighted the importance of environmental stewardship and the need to protect the natural world in his works.

Here are some of Bhai Vir Singh's contributions to the environment:

- Appreciation of Nature:** Bhai Vir Singh's writings often showcased his deep appreciation and love for the natural world. Through his poetry and prose, he beautifully described the beauty and magnificence of nature, encouraging readers to recognise its importance and value. He believed that nature reflects the divine and that observing and immersing oneself in nature can experience spiritual awakening and enlightenment. His writings are filled with vivid and poetic descriptions of natural landscapes, flora, and fauna. His use of rich metaphors and imagery brings the beauty and essence of nature to life, captivating the reader's imagination.
Bhai Vir Singh also celebrated the changing seasons and their impact on the natural world. He beautifully depicted the colours, sounds, and fragrances associated with each season, expressing his deep connection to the cyclical nature of life.
- Ecological Harmony:** Bhai Vir Singh emphasised the concept of ecological harmony, emphasising the interdependence between humans and nature. He believed that living in balance with the environment is essential for spiritual growth and well-being. He stressed that all living beings, including humans, are part of a larger interconnected web of life. He believed that each creature has a role to play in maintaining the balance of the ecosystem and that disrupting this balance can have negative consequences. He also believed that nature is a divine creation and should be treated with reverence and care. This respect includes valuing and preserving natural resources, protecting habitats, and showing compassion towards all living beings.
- Respect for Animals:** Bhai Vir Singh advocated for compassion and respect towards all living beings, including animals. He highlighted the importance

of treating animals with kindness and advocated against cruelty towards them. His teachings and ethical values encompassed kindness, empathy, and respect for all living beings.

Bhai Vir Singh recognized the interdependence of humans and animals within the ecosystem. He believed that each species plays a vital role in maintaining the balance of nature, and therefore, it is essential to protect and preserve all forms of life. His teachings inspire individuals to adopt a mindful and compassionate approach towards animals, promoting their well-being and recognizing their intrinsic value in the natural world.

4. **Environmental Ethics:** Bhai Vir Singh emphasised the ethical responsibility of humans to protect and preserve the environment. He encouraged individuals to adopt sustainable practices, conserve natural resources, and minimise their ecological footprint.

Bhai Vir Singh advocated for sustainable living practices that promote the long-term well-being of the environment. He encouraged individuals to adopt lifestyles that minimise waste, conserve resources, and reduce pollution. Bhai Vir Singh believed that practising mindful consumption and living harmoniously with nature is crucial for maintaining ecological balance.

5. **Environmental Awareness:** Bhai Vir Singh's writings helped raise awareness about environmental issues and the need to address them. By incorporating ecological themes into his works, he inspired readers to reflect on environmental conservation's importance and act.

Bhai Vir Singh emphasised the concept of stewardship, highlighting humans' responsibility to care for and protect the Earth. He believed humans should act as responsible caretakers of the environment, ensuring its preservation for future generations.

6. **Inspiration for Environmental Activism:** Bhai Vir Singh's love for nature and his teachings on environmental responsibility has inspired individuals to engage in environmental activism. His writings continue to motivate people to work towards the preservation and sustainable management of natural resources.

The writings of Bhai Vir Singh reflected his thoughts on the environment.

Poetry: Bhai Vir Singh's poetry often includes vivid descriptions of nature and its beauty. His verses capture the essence of natural landscapes, seasons, and the harmony of the environment. His poetry encourages readers to connect with nature, recognise its magnificence, and develop a sense of responsibility towards its preservation.

Prose: Bhai Vir Singh's prose writings, including his novels, essays, and articles, occasionally touch upon ecological themes. His novels, such as *Sundri* and *Rana Surat Singh* depict the interplay between humans and nature and emphasise the need for ecological harmony and balance.

Spiritual Teachings: While not explicitly focused on the environment, Bhai Vir Singh's spiritual teachings encompass principles of environmental responsibility. His emphasis on oneness with the Divine and recognising divinity in all aspects of creation indirectly supports the idea of protecting and nurturing the environment.

Ethical Considerations: Bhai Vir Singh emphasised ethical values such as compassion, kindness, and respect for all living beings. These values extend to the environment, promoting a sense of responsibility towards the natural world and advocating for sustainable and ethical practices.

Bhai Vir Singh's teachings on ecological harmony and balance remind individuals to be mindful of their environmental impact. His emphasis on interconnectedness, respect, sustainable living, and stewardship serves as a call to action for individuals to live in harmony with nature and contribute to the preservation of ecological balance. While Bhai Vir Singh's contributions to the environment may not be as explicit or extensive as in other areas, his overall teachings and the values he espoused continue to influence individuals to develop a deeper connection with nature and take actions promoting environmental well-being.

* Stuti29malhotra@yahoo.com

150 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੀਵੰਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

❖ ਦਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਚੌਹਾਂ'*

ਮੁੜਾ ਵਰਗ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 150ਵੀਂ ਜਨਮ-ਉਹਨਾਂ ਦਾ 66ਵਾਂ ਸਚੰਡ ਪਿਆਨਾ ਦਿਵਸ 10 ਜੂਨ, 2023 ਨੂੰ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੋਂ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 150 ਸਾਲ ਦੇ ਉਹ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰਕਥ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਨੁੰਨ-ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਿਆਣੇ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਗਿਣਾਤਮਕ-ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਰਚਿਆ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਿਰਦਾਰ ਚੰਦਨ ਮਹਿਕ ਭਾਂਤਿ ਨਿਰਮਲ, ਅਛੋਹ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਨਿਰਪੱਖ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਗੁੜੂ

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਵਾਲੀ ਆਪ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਬੀਅਤ ਆਪਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿੜ ਅੰਦਰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰੱਚਿਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਨਵੀਨ ਸੈਲੀ, ਮਿੱਠੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਰਲਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੰਗਣ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੱਡਮੁਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ, ਬੀਰ ਕਾਵਿ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਤੇ ਫਿੜ੍ਹਤਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਅੰਦਰ ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ, ਜੀਵਨੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਆਦਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਖਾਸਕਰ ਸੁੰਦਰੀ, ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ, ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਿਆ ਕਿ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੱਕ ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਆਤਮਕ ਉਡਾਰੀਆਂ

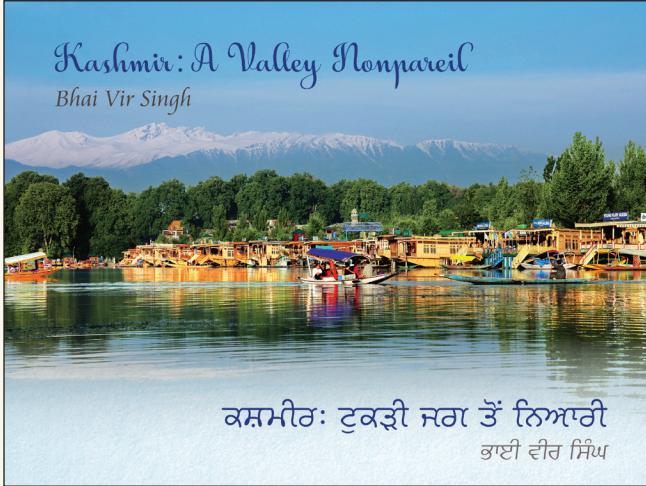
ਲਾਏ ਅਤੇ ਕੀਲੇ ਬਗੈਰ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਾਂਗੂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਚਲਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 66 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਜੀਵੰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪਿਆਰ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਸੁੰਦਰੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ 1898 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ 51 ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਲੱਖਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਜਗਤ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਰਿਕਾਰਡ ਫੀਗਰ ਹੋਵੇ।

ਅਜ਼ਮਤ ਸੇ ਪੁਰ ਹੈ ਕਿਤਨੀ ਯਿਹ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਜ਼ਮੀਨ,
ਜਿਸਮੇਂ ਕਿ ਤੁਲਸਾ ਸ਼ਾਇਰੇ ਰੰਗੀਂ ਨਵਾ ਹੁਆ।
ਪੰਜਾਬੀਓਂ ਕੋ ਜਾਤੇ ਮੁਕੱਦਸ ਪੇ ਫਖਰ ਹੈ,
ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਹੈ ਨਾਜ਼ ਜਹਾਂ ਤੂ ਬੜਾ ਹੁਆ।

- ਲਕਸ਼ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਮੁਜ਼ਤਰ', ਨਾਭਵੀ

ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਸਿਰ ਬੱਛਦਾ ਹੈ। ਆਪਦੀ ਕਲਮ ਅੰਦਰ ਇਕ ਐਸੀ ਗੈਬੀ ਖਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੱਖਾਂ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕਈ ਚੋਟੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਨਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਿਪਦਮਨ ਕੌਰ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ, ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰੇ, ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ, ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓਂ, ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ, ਆਦਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੁਸਨ

Kashmir: A Valley Nonpareil

Bhai Vir Singh

ਕਸ਼ਮੀਰ: ਟੁਕੜੀ ਜਗ ਤੋਂ ਨਿਆਚੀ
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਦੇ ਜਲਵੇ ਲਈ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਦੀਆਂ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ 'ਚ ਕਲਮ ਨੂੰ ਰੁਕਨ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤਕ ਨਾਦ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁੰਜਦੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਥਨ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ।” ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜਗ-ਜਾਹਰ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਬਤ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਰਚੇ-ਮਿਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂਦੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪਹਾੜ, ਚਸ਼ਮੇ, ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ, ਝੀਲਾਂ, ਪਰਬਤ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਫੁਲ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਖਿੜਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਹਰ ਉਸ ਫੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸੋਹਣੇ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵੈਰੀ ਨਾਗ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਕਿਸ ਕਦਰ ਕੀਲੇ ਗਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਇੰਝ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਵੈਰੀ ਨਾਗ ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਝਲਕਾ ਜਦ ਅਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਜਦਾ,
ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਇਕ ਸਜਦਾ।

ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ 66ਵਾਂ ਸਚਖੰਡ ਪਿਆਨਾ ਦਿਵਸ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਕਿ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਨ ਮੰਨੀਏ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ, ਸਾਹਿਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਜੀਵੰਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰੀਏ।

* ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਖੋਜਾਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਮੋ: 9958070081

ਕਾਵਿ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

ਕਦੀ ਨ ਭੁੱਲਾਂ

ਕਦੀ ਨ ਭੁੱਲਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰਸ, ਚਰਨਾਂ ਸੰਗ ਲਪਟਾਣਾ,
ਕਦੀ ਨ ਭੁੱਲਾਂ ਵੀਣਾ ਵਜਦੀ, ਪ੍ਰੀਤ ਸੁਰਾਂ ਪਰ ਗਾਣਾ।
ਕਦੀ ਨ ਭੁੱਲਾਂ ਪਲ ਉਹ ਸੁਹਣੇ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਦਰ ਬੀਤੇ,
ਸਭ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਕਦੀ ਨ ਭੁੱਲਾਂ, ‘ਤੇਰਾ ਚਲਿਆਂ ਜਾਣਾ’।

- ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਨਾਭਾ

ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਲਾਈ ਹੂ।
ਆਬੇ ਹਯਾਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਨਹਿਰ ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਆਈ ਹੂ।
ਅੰਦਰ ਬੂਟੀ ਮੁਸ਼ਕ ਮਚਾਇਆ ਜਦ ਫੁੱਲਣ ਤੇ ਆਈ ਹੂ।
ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਵੇ ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬਲ ਜਿਸ ਇਹ ਬੂਟੀ ਲਾਈ ਹੂ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਕੋਇਲ ਗੀਤ

ਏਸ ਬਾਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਕੋਇਲ, ਹਾ, ਚੁਪ ਹੋਈ ਪਯਾਰੀ,
ਮੁਰਝਾਈ ਉਦੁਸਾਈ ਸਾਰੀ, ਖਿੜੀ ਏਸ ਦੀ ਕਯਾਰੀ।
ਭਰੇ ਭਰਾਤੇ ਸਫਲ ਫਲਾਂ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਹਨ ਚਮਨ ਝੁਮੱਦੇ,
ਕੋਇਲ ਗੀਤ ਭਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ, ਗੁੰਜ ਐਪਰ ਹੈ ਜਾਰੀ।

ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ

ਪੰਥ ਬਗੀਚਾ

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਲੀ, ਬਣਕੇ ਧੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ,
ਬਾਉਂ ਬਾਈਂ ਬੂਟੇ ਲਾਕੇ, ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ।
ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਮਸਤ ਕਰਾਇਆ,
‘ਕਿਰਤੀ’ ਸੋਹਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਕੇ, ਜੋਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ।

ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ‘ਕਿਰਤੀ’

ਯਾਦ ਕਰੇ ਜਹਾਨ

ਵਿੱਦਿਆ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਖਾਤਰ, ਖੜ੍ਹ ਗਏ ‘ਵੀਰ’ ਜੁਆਨ,
ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਥੰਮ ਬਣ ਉਭਰੇ, ਲੋਕੀਂ ਕਰਨ ਸਲਾਮ।
ਕੌਮ ਦੇ ਉਜਲੇਪਨ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਚੁੱਕ ਲਈ ਕਲਮ ਮਹਾਨ,
ਹਰ-ਪਲ, ਹਰ-ਛਿਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ, ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਜਹਾਨ।

ਮਨਿਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਸੋਨੀ’

ਕਲਮ ਦਾ ਵੀਰ

ਤੇਰੇ ਜਾਣੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਡਾਢਾ ਹਰ ਅੱਖ 'ਚ ਨੀਰ ਸੀ,
ਤੇਰੇ ਪਿਆਨੇ 'ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਨਿਕਲੀ ਵਹੀਰ ਸੀ।
ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਜੋ ਕੀਤਾ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ,
ਤੂੰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਲਮ ਦਾ ਵੀਰ ਸੀ।

ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਦਵੀ’

ਸਰਗਾਰਮੀਆਂ

(ਦਸੰਬਰ 2022-ਮਈ 2023)

150ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ

ਸਦਨ ਵਿਖੇ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸਥਿੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 150ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਦੋ-ਰੋਜ਼ਾ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ: ਸਮਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ'। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਸਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖੇਡ ਭਰਪੂਰ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੀਡ ਜਸਟਿਸ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਖੇਹਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰੇ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਗਿਲ (ਆਕਸ਼ਫੋਰਡ) ਨੇ ਦਿੱਤਾ। 150ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਸਦਨ ਦੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹਾਲ 'ਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਬੈਸੇਡਰ ਨਵਤੇਜ ਸਰਨਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਅਤੁੱਟ ਵਰਤਿਆ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੈਕਚਰ

17 ਫਰਵਰੀ 2023 ਨੂੰ ਅਲਬੇਲੇ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 142ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਤੇ 'ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣੁ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। 3 ਮਾਰਚ 2023 ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 150ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਐਕਸੇਜੀਟ ਪਾਰ ਐਕਸੀਲੈਂਸ' ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ: ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਅਤ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ' ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਅਗਲਾ ਲੈਕਚਰ 16 ਮਾਰਚ 2023 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਲੈਕਚਰ ਲੜੀ

ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਲੈਕਚਰ 'ਚ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 2023 ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 850ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇ. ਈਸ਼ਵਰ ਦਿਆਲ ਗੌੜ ਨੇ 'ਸੁਫ਼ੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ' 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰੇ. ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਕੀਤੀ। 26 ਮਈ 2023 ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮਜ਼ ਇਨ ਕਨਟੈਂਪਰੇਰੀ ਇੰਡੀਆ' 'ਤੇ ਡਾ. ਕਨਿਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮਰਦੀਪ ਬਹਿਲ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ

ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ ਦੇ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ 24 ਫਰਵਰੀ 2023 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਗੋਇਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸੰਜੀਵਨੀ 'ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 2023 ਨੂੰ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਸੁਭਾਖਿਆ 'ਤੇ ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ

ਸ. ਅਮਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਗ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਚੌਪਰੀ। ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦੇਖਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰੋਤੇ।

8 ਮਈ 2023 ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਤਹਿਤ ਸਦਨ ਦੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹਾਲ 'ਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸ. ਅਮਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ 24 ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਚ ਬਣਾਈ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸ਼ਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ 1899 'ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਅਤੇ ਸਚਖੰਡ ਪਿਆਨਾ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ, ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜਨਮ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ 850ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅੰਕ ਵੀ ਕੱਢੇ ਗਏ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਦਨ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 180 ਤੋਂ ਉਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਲਾ 'ਚ ਵੀ ਢਾਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਦਨ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ - www.bvsss.org ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।

'KHALSA SAMACHAR' New Delhi. Office of Posting NDGPO-110001 (Thursday-Friday) R.No.50825/1990 DL(ND)-11/6035/2021-22-23 Published & printed by Dr.Mohinder Singh on behalf of Bhai Vir Singh Sahitya Sadan, Published from Bhai Vir Singh Marg, Gole Market, New Delhi-110001 and printed at Print Media, 1331 Chowk Sangatrashan, Paharganj, New Delhi. Editor Dr.Mohinder Singh. Phone 011-23363510, Email:info@bvss.org www.bvss.org
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਛਪਕ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਿਟ ਮੀਡੀਆ, 1331 ਚੌਕ ਸੰਗਤਰਾਸ਼ਾ, ਪਹਾੜ ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-55 ਤੋਂ ਛਪਵਾਇਆ।
ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। [ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ]

ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 550ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੁਰਖ 'ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਸਮਾਪਤੀ ਮੌਕੇ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਮ ਨਾਥ ਕੌਰਵਾਂ।

ਨਾਲ ਹਨ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ।

ਪ੍ਰਭੁਖ ਸਿੰਖ ਸੰਸਥਾ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ 67ਵੀਂ ਸਿੰਖ ਵਿਦਿਆਰਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਸ. ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਵਾ, ਭਾਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਇੰਦਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੀ।

ਗੁਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪਰਦਾ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਦਨ ਦੇ ਕੰਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਦੁਰਲੱਭ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ 150ਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਹੋਏ ਦੋ-ਰੋਜ਼ਾਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੌਕੇ ਜਸਟਿਸ ਜੇ. ਐਸ. ਖੇਹਰ ਉਦਘਾਟਨੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਨਾਲ: ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਨੀਨਾ ਪੁਰੀ, ਸ. ਐਚ.ਐਸ ਨਾਗ ਅਤੇ ਸ. ਓਂਕਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ।

ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਗੀਲੀਜ਼ ਕਰਨ ਮੌਕੇ ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ, ਸ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਗ, ਡਾ. ਨੀਲਮ ਕੌਰ, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਅਕਾਦਮੀ ਬੜ੍ਹੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ।

ਸਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂਆਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਂਗ 'ਚ ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘੂ ਗਗਨ, ਸੁਖਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸ. ਐਚ.ਐਸ.ਨਾਗ।